

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حقوق شهروندی

از نگاه ایرانی - اسلامی

محسن جعفری

سمانه فرهادتوسکی

سولماز شایسته

ناهید پرکر

عنوان و نام پدیدآور	: حقوق شهروندی از نگاه ایرانی - اسلامی / محسن جعفری... [و دیگران].
مشخصات نشر	: قم: بخشایش، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۳ ص: جدول.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۱۸۲-۳۸۹-۶
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: نویسندگان محسن جعفری، سمانه فرهادتوسکی، سولماز شایسته، ناهید پرکر.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۹۴-۲۰۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: حقوق مدنی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
موضوع	: Civil rights -- Religious aspects -- Islam
موضوع	: حقوق مدنی -- ایران
موضوع	: Civil rights -- Iran
موضوع	: مردم (حقوق اساسی) -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
موضوع	: People (Constitutional law) -- Religious aspects -- Islam
موضوع	: مردم (حقوق اساسی) -- ایران
موضوع	: People (Constitutional law) -- Iran
شناسه افزوده	: جعفری، محسن، ۱۳۶۴-
رده بندی کنگره	: BP۲۳۰/۱
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۸۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۹۸۸۵۹
وضعیت رکورد	: فیبا

قم، خیابان صفائیه، کوچه بیگدلی، پلاک ۱۴۳
 تلفن: ۳۷۷۴۹۶۹۹ و ۳۷۷۳۷۵۸۳ - ۰۲۵۱

حقوق شهروندی از نگاه ایرانی - اسلامی

مؤلفان: محسن جعفری، سمانه فرهادتوسکی، سولماز شایسته، ناهید پرکر

ناشر: بخشایش

نوبت چاپ: اول - ۱۴۰۰

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۷۰۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۸.....	مقدمه.....
۱۴.....	بخش اول: مبانی نظری شهروندی.....
۱۵.....	انقلاب ادراکی و ظهور ایده‌ی شهروندی مدرن.....
۲۴.....	انقلاب ساختاری ۱۷۸۹ فرانسه.....
۲۷.....	شهروندی ماقبل مدرن.....
۳۱.....	محتوای شهروندی (تلازم حق و تکلیف).....
۳۶.....	گستره‌ی شهروندی.....
۴۰.....	ابعاد حقوق شهروندی.....
۴۳.....	انواع شهروندی.....
۴۵.....	مؤلفه‌های شهروندی.....
۴۸.....	بخش دوم: شهروندی از باستان تا معاصر.....
۴۹.....	ایران باستان.....
۵۰.....	انقلاب فکری و ساختاری با آغاز دین اسلام.....
۵۲.....	بُعد فردی شهروندی (جایگاه انسان در مبانی اسلامی).....
۵۹.....	بُعد اجتماعی شهروندی (جایگاه شهروندی در مبانی اسلام).....
۶۵.....	حقوق شهروندی در سیره نظری و عملی حضرت علی علیه السلام .....
۸۰.....	نامه ۵۳ نهج البلاغه در یک نگاه.....
۸۳.....	حقوق چهارگانه شهروندی در نامه ۵۳ نهج البلاغه.....
۸۴.....	مدارا با شهروندان.....
۸۶.....	نهی از تکبر (هرگز در مقابل شهروندان مغرور نباش).....
۸۹.....	نهی از ظلم (از نفرین شهروندان بترس).....
۹۰.....	جلب رضایت شهروندان.....
۹۲.....	عیب پوشی از شهروندان.....
۹۳.....	حسن ظن به شهروندان.....

۹۳	دلجویی از شهروندان
۹۵	آسان گرفتن در مالیات
۹۹	حمایت از شهروندان محروم
۱۰۰	دیدار عمومی با شهروندان
۱۰۲	اطلاع از امور شهروندان
۱۰۴	دوری از تبعیض در بین شهروندان
۱۰۷	شهروندی در ایران پس از اسلام تا انقلاب مشروطه
۱۰۹	انقلاب مشروطه، انقلابی برای حقوق شهروندی
۱۱۸	حضرت امام خمینی علیه السلام و حقوق شهروندی
۱۲۱	حق آزادی
۱۲۲	انواع آزادی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام
۱۲۲	۱- آزادی اندیشه
۱۲۲	۲- آزادی مذهب
۱۲۳	۳- آزادی بیان
۱۲۳	۴- آزادی سیاسی
۱۲۸	منع تبعیض
۱۲۸	حق امنیت
۱۲۹	حق حریم خصوصی
۱۳۳	قانون اساسی و حقوق شهروندی
۱۳۶	مفهوم حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران
۱۳۷	انواع حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران
۱۳۸	حقوق مدنی
۱۳۸	آزادی
۱۴۰	برابری
۱۴۱	امنیت
۱۴۲	حقوق سیاسی
۱۴۴	حقوق فرهنگی

- حقوق قضایی..... ۱۴۵
- حقوق اقتصادی- اجتماعی..... ۱۴۹
- نتیجه‌گیری..... ۱۵۱
- بخش سوم: شهروندی و دیدگاه رهبری ۱۵۳
- منویات مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای مدظله العالی در خصوص حقوق شهروند..... ۱۵۴
- تحقق حقوق شهروندی در بیانیه گام دوم انقلاب..... ۱۵۷
- منشور حقوق شهروندی..... ۱۵۹
- منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران..... ۱۶۱
- متن منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران..... ۱۶۲
- ۱- حق حیات، سلامت و کیفیت زندگی..... ۱۶۳
- ۲- حق کرامت و برابری انسانی..... ۱۶۵
- ۳- حق آزادی و امنیت شهروندی..... ۱۶۵
- ۴- حق مشارکت در تعیین سرنوشت..... ۱۶۶
- ۵- حق اداره‌ی شایسته و حسن تدبیر..... ۱۶۷
- ۶- حق آزادی اندیشه و بیان..... ۱۶۸
- ۷- حق دسترسی به اطلاعات..... ۱۶۹
- ۸- حق دسترسی به فضای مجازی..... ۱۶۹
- ۹- حق حریم خصوصی..... ۱۷۰
- ۱۰- حق تشکل، تجمع و راهپیمایی..... ۱۷۱
- ۱۱- حق تابعیت، اقامت و آزادی رفت و آمد..... ۱۷۱
- ۱۲- حق تشکیل و برخورداری از خانواده..... ۱۷۲
- ۱۳- حق برخورداری از دادخواهی عادلانه..... ۱۷۳
- ۱۴- حق اقتصاد شفاف و رقابتی..... ۱۷۵
- ۱۵- حق مسکن..... ۱۷۶
- ۱۶- حق مالکیت..... ۱۷۶
- ۱۷- حق اشتغال و کار شایسته..... ۱۷۷

مقدمه

شهروندی، یکی از مفاهیم جدید در ادبیات علوم انسانی به ویژه در ادبیات سیاسی، اجتماعی و حقوقی می‌باشد. نمی‌توان سخن از شهروندی زد، ولی حقوق را در نظر نگرفت، چرا که در هسته مشترک تعاریف شهروندی به عضویت در اجتماع سیاسی، بهره‌مندی از حقوق و البته وظایف اشاره شده است شهروندی، به عنوان یکی از مفاهیمی است که می‌توان گفت از شاخص‌های ضروری و اساسی، در راستای تحقق نظام مردم‌سالاری می‌باشد.

جامعه‌ی مردم‌سالار، مطمئناً جامعه‌ای است که برخوردار از عدالت اجتماعی است. به عبارت دیگر، توجه به شهروندی و حقوق مرتبط با شهروندان، یکی از راه‌های تحقق عدالت اجتماعی در جامعه می‌باشد. تمامی شهروندان جامعه فارغ از هویت‌های انتسابی نظیر قومیت، فرهنگی، جنسیتی، مذهبی و پایگاه اقتصادی-اجتماعی برابر و یکسان هستند و حق برخورداری از تمامی امتیازات، امکانات و منابع موجود در جامعه دارند. در واقع، هویت شهروندی، ابزاری برای برداشتن نابرابری‌هاست. در چنین شرایط برابر، صرف شهروند بودن معیار هویت افراد است، هویتی که مشارکت داوطلبانه همه افراد در جامعه را به دنبال دارد و منجر به سهیم شدن شهروندان در تمامی ابعاد توسعه و ایجاد نظم و امنیت اجتماعی می‌گردد.

بنابراین، وقتی افراد نسبت به هویت شهروندی خود اطمینان خاطر دارند، حقوق و تکالیف شهروندی خود را انجام می‌دهند. چنین شرایطی باعث تحقق، تقویت و افزایش نظم و امنیت اجتماعی و همزمان منجر به کاهش آسیب‌های اجتماعی می‌شود. از طرفی دیگر، اگر حقوق شهروندی افراد نادیده گرفته شود، می‌تواند باعث تضعیف پیوندهای اجتماعی شده و بر روند توسعه، تأثیر منفی

گذاشته و منجر به شرایط نامطلوبی چون گسترش تنش‌های اجتماعی، بروز مشکلات و آسیب‌های اجتماعی و اختلال در نظم و امنیت اجتماعی بوجود آید. در مجموع، توجه به شهروندی به ایجاد عدالت، تعهد و مسئولیت‌پذیری شهروندان و مسئولیت در قبال یکدیگر منجر شده و در چنین شرایطی امنیت اجتماعی در جامعه تقویت می‌شود.

با توجه به جایگاه و اهمیت حقوق شهروندی، بایستی در راستای توصیف و تبیین مفاهیم و اصول نظری و عملی حقوق شهروندی تلاش کرد. در مورد این مسئله در حوزه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و حقوقی سخن گفته شده، اما آنچنان شایسته و بایسته با نگاه جامعه‌شناختی و حقوقی مورد تأمل قرار نگرفته، و به نوعی مغفول مانده است، به عبارت دیگر، می‌توان گفت در تبیین چیستی و چرایی شهروندی و حقوق شهروندی کاستی‌های وجود دارد.

از آنجایی که رسیدن به حقیقت راه واحدی ندارد و در این راه نباید از پیشینه تاریخی و فرهنگی خود غافل و به از خودبیگانگی دچار شویم، توجه به حقوق شهروندی ریشه در دین اسلام دارد. نادیده گرفته شدن تفکرات اسلامی در طول تاریخ، منجر شده که پارادیم حقوق شهروندی به فراموشی سپرده و این چنین تصور شود که توجه به حقوق شهروندی از جهان غرب آغاز شده است. «شکی نیست که بسیاری از علوم انسانی، پایه‌ها و مایه‌های محکمی در اینجا دارد، یعنی در فرهنگ گذشته خود ما».

این طرز تلقی که دین اسلام با مفاهیم حقوق بشر و شهروندی بیگانه و حتی با این مفاهیم در تضاد است و توانایی تبیین حقوق بشر و شهروندی را ندارد، از عدم درک صحیح از ماهیت دین و تعالیم دینی نشأت می‌گیرد. از منظر این

دیدگاه، معتقدند ماهیت دین طوری است که فقط توانایی ارائه یک سری تکالیف و احکام دنیوی و آخروی دارد و نبایستی در امور فردی و اجتماعی دخالت کند. در پاسخ به این دیدگاه، بایستی گفت دین اسلام دارای قوانینی است که برآورنده‌ی همه نیازها و حقوق انسان‌هاست^۱. چطور ممکن است انسانی که به عنوان اشرف مخلوقات عالم است و خداوند به او کرامت بخشیده، فقط برای ایفای تکالیف و به صورت برده‌وار آفریده شده باشد؛ در حالی که، این تکالیف خود در راستای تحقق حق انسان‌هاست (حق سعادت)، لذا اگر چنین حقی نبود تکالیفی هم وجود نداشتند.

همان‌گونه که مقام معظم رهبری ^{مدظله العالی} فرمودند: «ما در بخشی از رشته‌های علوم انسانی، قرن‌ها جلوتر از دنیا هستیم. خیلی جلوتر از کسانی هستیم که امروز در این رشته در دنیا سرآمد به حساب می‌آیند. چرا این‌ها را دنبال نکنیم؟ در رشته‌های گوناگون علوم انسانی، ادبیات، فلسفه، تاریخ، هنر، ما خیلی سابقه داریم. بعضی از علوم انسانی دیگر هم هست که اگر چه از غرب آمده، اما اگر درست دقت کنیم، خمیرمایه‌ی آن که عبارت از عقلانیت و تجربه‌گرایی است، از تفکر و روح ایرانی- اسلامی است. اروپای خرافاتی نمی‌توانست زیست‌شناسی و اقتصاد و مدیریت و روانشناسی و جامعه‌شناسی را به این شکل تنظیم کند. این، سوغات تفکر علم‌گرایی و تجربه‌گرایی شرق و عمدتاً ایران اسلامی بود که رفت در آنجا و به این تحول منتهی شد^۲».

بنابراین، ادعای ناتوانی دین در وضع قواعد اجتماعی از جمله حقوق بشر و شهروندی، ناشی از عدم شناخت صحیح دین اسلام و مبانی نظری آن است. مطمئناً ما منابع اسلامی معتبری در اختیار داریم، ولی در جهت بکارگیری این

۱. سوره نحل، آیه ۸۹.

۲. بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۶/۶/۱۲ (سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (Khamenei.ir))

منابع کوتاهی کرده‌ایم. اگرچه تلاش‌هایی به منظور رفع همین کاستی‌ها صورت گرفته است، ولی با اضافه کردن یک پسوندا اسلامی، مشکل حل نمی‌شود، بلکه مشکل تغییر نگرش در جهان‌بینی و هستی‌شناسی این علوم، چرایی و چگونگی دستیابی و بهره‌برداری از عقل و نقل در فرآیند تولید است.

مبانی علوم انسانی در جوامع غربی، در بستر تفکرات اومانیستی، لیبرالیستی و سکولاریسم رشد و توسعه یافته است و این نگاه با مبانی اصول اسلامی متفاوت است. به تعبیر مقام معظم رهبری ^{مدظله‌العالی} پایه و مبنای علوم انسانی‌ای که امروز در غرب مطرح است، بر مبنای یک معرفت ضد دینی، غیردینی و نامعتبر است.

در جایی دیگر نیز فرمودند: «بسیاری از مباحث علوم انسانی، مبتنی بر فلسفه‌هایی هستند که مبنایش مادی‌گری است. عدم مسئولیت انسان در قبال خداوند متعال است، نداشتن نگاه معنوی به انسان و جهان است. خب، این علوم انسانی را ترجمه کنیم، عیناً ما همان را باوریم؟ به جوان خودمان تعلیم بدهیم، در واقع شکاکیت و تردید و بی‌اعتقادی به مبانی الهی و اسلامی و ارزش‌های خودمان را در قالب‌های درسی به جوان‌ها منتقل کنیم. این چیز خیلی مطلوبی نیست^۱». البته انتقادی که ایشان به این علوم غربی دارند، به منزله این نیست که این علوم را به کلی نفی می‌کنند. برعکس، ایشان آشنایی با علوم غربی را لازم می‌دانند و همزمان تأکید می‌کنند که بایستی این رابطه یک طرفه نبوده و در این زمینه نیز باید صادرات و واردات داشته باشیم، بدین معنی که همان اندازه که علمی را وارد می‌کنیم، به همان اندازه نیز صادر کنیم، چرا که صرف وارد کردن علم پیشرفت بحساب نمی‌آید.

«نگاه اسلام به انسان، به علم، به زندگی بشر، به عالم طبیعت و به عالم وجود، نگاهی است که معرفت نوینی را در اختیار انسان می‌گذارد. در جهان‌بینی ما، علم

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۸/۶/۸ (سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (Khamenei.ir))

از دل دین می‌جوشد و بهترین مشوق علم، دین است. دینی که ما می‌شناسیم، جهان‌بینی دینی‌ای که ما از قرآن می‌گیریم، تصویری که ما از آفرینش و از انسان و از ماوراء الطبیعه و از توحید و از مشیت الهی و از تقدیر و قضا و قدر داریم، با علم سازگار است، لذا تولید کننده و تشویق کننده‌ی علم است^۱.

با استناد به رهنمودهای مقام معظم رهبری، که فرموده‌اند: «بایستی نگذاریم فرهنگ رایج و مسلط غربی، هیچ‌گونه دخالت، تصرف و نفوذی در فکر ما بکند. انسان گاهی در زمینه‌های تحقیقات در گوشه و کنار مشاهده می‌کند که بعضی‌ها دچار خطاهایی می‌شوند، من می‌بینم منشأ اغلب این خطاها این است که در یک مسأله به جای این‌که حجیت کتاب و سنت و پیش‌فرض حقانیت نظام اسلامی را در نظر بگیرند و وارد میدان تحقیق بشوند، پیش‌فرض تفکرات رایج غرب را در نظر می‌گیرند^۲». با استناد به توصیه اکید ایشان به انجام پژوهش در علوم انسانی بر مبنای قرآنی، که می‌فرمایند: «باید در زمینه‌های گوناگون به نکات و دقایق قرآن توجه کرد و مبنای علوم انسانی را در قرآن کریم جستجو و پیدا کرد. این یک کار بسیار اساسی و مهمی است. اگر این شد، آن وقت می‌توانند از پیشرفت‌های دیگران، غربی‌ها و کسانی که در علوم انسانی پیشرفت داشتند، استفاده هم بکنند، لکن مبنا باید مبنای قرآنی باشد^۳». همچنین، با باور به این که نهج البلاغه یکی از منابع و سرچشمه‌های اصلی علوم اسلامی است، که متأسفانه گنجینه‌های غنی فرهنگ ایرانی-اسلامی ما مورد بی‌توجهی و بی‌تفاوتی اندیشمندان و پژوهشگران قرار گرفته است، این تحقیق به منظور رفع این کاستی‌ها برای تبیین شهروندی

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۲/۹/۲۶ (سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (Khamenei.ir))

۲. بیانات رهبر معظم انقلاب، در جمع محققان مرکز تحقیقات دبیرخانه مجلس خبرگان و دست اندرکاران مجله حکومت اسلامی.

۳. بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۸/۷/۲۸ (سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (Khamenei.ir))

آن را در بستر تاریخی، اجتماعی با استناد به آموزه‌های اسلام، نهج‌البلاغه، بیانات امام خمینی علیه السلام و حضرت آیت الله خامنه‌ای مدظله العالی به عنوان خط‌مشی خود قرار داده‌اند.

محسن جعفری

کارشناس ارشد حقوق عمومی

تابستان ۱۳۹۹

www.ketab.ir